

Azərbaycanda xristian memarlıq irsinin kulturoloji diskursu və dini turizmin inkişafında identiklik paradigması

Riad Səfərli 

Xülasə. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda xristian memarlıq irsinin kulturoloji diskursda necə mənalandırıldığını və dini turizmin inkişafında identiklik paradigmasına hansı töhfəni verdiyini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat keyfiyyət xarakterli sistemli ədəbiyyat icmalı, normativ sənədlərin məzmun təhlili və kulturoloji-semiotik interpretasiya üsullarına əsaslanır. Qafqaz Albaniyasının erkən xristian memarlığı, kollektiv yaddaş, irs diskursu, multikultural identiklik və məsuliyyətli turizmə dair akademik və institusional mənbələr müqayisə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, xristian abidələri yalnız dini tikili deyil; memarlıq forması, daş materialı, ornament, epigrafiya, landşaft və yaşayan icma təcrübəsi birlikdə mədəni mətn yaradır. Bu mətn milli identikliyi monoetnik və monodini çərçivədə deyil, çoxqatlı və müzakirəyə açıq proses kimi təqdim edir. Dini turizm irsin ictimai tanınma dərəcəsini, yerli iqtisadi faydanı və mədəni dialoqu gücləndirə bilər, lakin sakral funksiyanın kommersiyalaşdırılması, elmi atribusiyanın sadələşdirilməsi və ziyarətçi təzyiqi riskləri nəzərə alınmalıdır. Təklif olunan təsnifat tarixi-memarlıq kontinumu, semiotik sistem, multikultural integrasiya, identiklik diskursu, idarəetmə və təhsil komponentlərini birləşdirir. Bu çərçivə qoruma, interpretasiya, icma iştirakı və ziyarətçi idarəetməsinin vahid siyasətdə əlaqələndirilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: xristian memarlıq irsi, kulturoloji diskurs, identiklik paradigması, dini turizm, multikulturalizm

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: safarliriadwl@gmail.com

Daxil oldu: 13 Mart 2026; Qəbul edildi: 16 İyul 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Sentyabr 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Culturological Discourse of Christian Architectural Heritage in Azerbaijan and the Identity Paradigm in the Development of Religious Tourism

Riad Safarli 

Abstract. This article examines how Christian architectural heritage in Azerbaijan is interpreted within cultural discourse and how it contributes to an identity paradigm for the development of religious tourism. The study applies a qualitative literature review, content analysis of policy documents, and cultural-semiotic interpretation. Academic and institutional sources on the early Christian architecture of Caucasian Albania, collective memory, heritage discourse, multicultural identity, and responsible tourism are compared. The findings indicate that a Christian monument is not merely a religious building: architectural form, stone, ornament, epigraphy, landscape, and living community practices together constitute a cultural text.

This text presents national identity not as a monoethnic or monoreligious category, but as a layered and negotiable process. Religious tourism can increase the public visibility of heritage, local socioeconomic benefits, and intercultural dialogue; however, the commercialisation of sacred functions, simplified attribution, and visitor pressure must be managed. The proposed analytical classification combines historical-architectural continuity, semiotic systems, multicultural integration, identity discourse, governance, and education. It therefore provides a framework for linking conservation, interpretation, community participation, and visitor management within a coherent cultural heritage policy.

Keywords: christian architectural heritage, cultural discourse, identity paradigm, religious tourism, multiculturalism

Azerbaijan Tourism and Management University, PhD student, Baku, Azerbaijan

E-mail: safarliriadwl@gmail.com

Received: 13 March 2026; Accepted: 16 June 2026; Published online: 28 September 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycanda xristian memarlıq irsi erkən orta əsr Qafqaz Albaniyası abidələrindən sonrakı kilsə və dini komplekslərə qədər müxtəlif tarixi mərhələləri əhatə edir. Bu tikililərin planı, hörgü texnikası, daş materialı, ornament və landşaftla əlaqəsi regional mədəni münasibətlər haqqında maddi məlumat verir. Lakin formal oxşarlıq avtomatik etnik və ya siyasi atribusiya yaratmır; memarlıq məlumatı yazılı, arxeoloji və epigrafiq sübutlarla birlikdə şərh edilməlidir (Plontke–Lüning, 2007; Gippert və Dum–Tragut, 2023).

Kulturoloji baxımdan abidə keçmişin dəyişməz təsviri deyil, müxtəlif dövrlərdə yenidən oxunan mədəni mətnidir. İdentiklik də hazır və sabit mahiyyət kimi deyil, yaddaş, seçmə, təmsil və sosial münasibətlər vasitəsilə qurulan proses kimi anlaşılır (Hall, 1996). İrsin hansı elementlərinin qorunması və ictimaiyyətə necə təqdim edilməsi kollektiv yaddaşa təsir etdiyinə görə interpretasiya çoxsaylı mövqeləri görünən etməlidir (Smith, 2006; Ashworth et al., 2007). Dini turizm bu irsi ziyarət, öyrənmə və mədəni dialoq məkanına çevirə bilər. Azərbaycanın rəsmi turizm təqdimatında Nic kəndi, Udi mədəniyyəti və müxtəlif xristian dini məkanları mədəni marşrutlarla əlaqələndirilir (Azərbaycan Turizm Bürosu, t.g.). Məqalənin tədqiqat sualı belədir: xristian memarlıq irsi hansı kulturoloji və idarəetmə prinsipləri əsasında təqdim edilməlidir ki, identikliyin çoxqatlılığı, sakral funksiya və dayanıqlı turizm arasında tarazlıq qorunsun?

Metodlar

Tədqiqat keyfiyyət xarakterli sistemli ədəbiyyat icmal və sənəd təhlili əsasında aparılmışdır. Mənbə korpusuna Qafqaz Albaniyası və erkən xristian memarlığı üzrə akademik nəşrlər, identiklik və irs nəzəriyyəsi, dini turizm tədqiqatları, Azərbaycan Respublikasının hüquqi sənədləri, UNESCO, ICOMOS, Avropa Şurası, BMT Turizm və yerli institusional materiallar daxil edilmişdir. Mətnlər altı kateqoriya üzrə kodlaşdırılmışdır: tarixi-memarlıq kontinuumu, semiotik-estetik sistem, multikultural integrasiya, identiklik diskursu, mədəni siyasət və təhsil-tədqiqat. Cədvəl 1 bu kateqoriyaların müqayisəli sintezidir. Sahə müşahidəsi və ziyarətçi sorğusu aparılmadığından nəticələr statistik təsir ölçməsi deyil, nəzəri-analitik çərçivə kimi təqdim olunur.

Nəticələr

Xristian memarlıq irsi mədəni mətn kimi

Təhlil göstərir ki, memarlıq irsinin kulturoloji dəyəri üç səviyyədə yaranır. Birinci səviyyə sənəd dəyəridir: tikilinin planı, materialı və dəyişiklikləri tarixi proses haqqında məlumat verir. İkinci səviyyə semiotik dəyərdir: xaç, ornament, yazı, işıq və məkan ardıcılığı dini mənə ilə estetik təcrübəni birləşdirir. Üçüncü səviyyə sosial yaddaşdır: yerli icmanın məkanla bağlı hekayələri və istifadə təcrübəsi abidənin müasir mənasını formalaşdırır.

Bu səviyyələr birlikdə oxunmadıqda turizm təqdimatı yalnız vizual formaya çevrilir. Ziyarətçiyə orijinal hissə ilə sonrakı bərpa, elmi faktla ehtimal, tarixi funksiya ilə müasir istifadə arasındakı fərq aydın göstərilməlidir. Belə şəffaflıq abidənin simvolik gücünü azaltmır; əksinə, mədəni mətni daha etibarlı və öyrədici edir (Smith, 2006; ICOMOS, 2022).

İdentiklik paradigması və multikultural diskurs. Xristian irsinin milli identikliklə əlaqəsi monoetnik və monodini təsvir üzərində qurulmamalıdır. Memarlıq abidələri müxtəlif dini icmaların, siyasi mərhələlərin və regional əlaqələrin izlərini daşıyır. Buna görə identiklik paradigması vahid mənşə iddiasından çox, müxtəlifliyin tarixi iştirakını və müasir cəmiyyətdə birgə mənalandırılmasını ifadə etməlidir (Hall, 1996; Council of Europe, 2005). Multikultural diskurs yalnız tolerantlıq haqqında normativ bəyanatla məhdudlaşdıqda elmi dərinliyini itirir. Abidənin tarixində fasilələr, mübahisəli atribusiyalar və dəyişən istifadə formaları gizlədilməməlidir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (2019) materialları Azərbaycandakı xristian ənənəsinin ictimai təqdimatını göstərir; akademik interpretasiya isə bu təqdimatı müqayisəli mənbələr və açıq terminologiya ilə tamamlamalıdır.

Cədvəl 1

Azərbaycanda xristian memarlıq irsinin kulturoloji diskursda identiklik paradigması və dini turizm kontekstində elmi-analitik təsnifatı

Tədqiqat komponenti	Kulturoloji məzmun və nəzəri çərçivə	Sosial-fəlsəfi və identiklik aspektləri	Dini turizm və mədəni inkişaf potensialı
Tarixi-memarlıq kontinuumu	Qafqaz Albaniyası dövründən sonrakı mərhələlərə transformasiya; regional üslubların sintezi	Tarixi yaddaşın maddi ifadəsi və sivilizasion ardıcılığın göstəricisi	Tarixi marşrutlar, ziyarət turizmi və irs əsaslı regional brend
Semiotik və estetik sistem	Memarlıq forması, dini mənə qatları, ornament və epigrafinin kulturoloji interpretasiyası	Mədəni simvolun kollektiv yaddaşda identiklik nişanına çevrilməsi	Dini məkanın mənəvi, estetik və öyrədici ziyarət təcrübəsi kimi təqdimatı
Multikultural inteqrasiya	Müxtəlif dini-mədəni ənənələrin qarşılıqlı təsiri və tarixi birgəyaşayış təcrübəsi	Dini qruplar arasında mədəni dialoq və sosial iştirak	Turizm vasitəsilə qarşılıqlı anlayışın və konfessional həssaslığın təşviqi
Kulturoloji diskurs və identiklik	İrsin elmi və ictimai narrativlərdə təqdimatı; memarlığın mədəni mətn kimi oxunması	Milli identiklikdə çoxmədəni komponentlərin görünən və müzakirəyə açıq təqdimatı	Dini turizmin identiklik siyasətində kommunikativ vasitə kimi rolu

Tədqiqat komponenti	Kulturoloji məzmun və nəzəri çərçivə	Sosial-fəlsəfi və identiklik aspektləri	Dini turizm və mədəni inkişaf potensialı
Mədəni siyasət və idarəetmə modeli	Qoruma, bərpa, interpretasiya və sosial funksiyanın institusional əlaqələndirilməsi	İrs siyasətində inklüzivlik, məsuliyyət və davamlılıq prinsipləri	Mədəni resursların etik, ekoloji və icma yönümlü idarə olunması
Təhsil və elmi tədqiqat	Kulturoloji irsin interdisiplinar tədqiqı, sənədləşdirilməsi və tədrisi	Tarixi məsuliyyət və tənqidi mədəni şüurun formalaşdırılması	Turizm menecmentində irs dəyərləri və identiklik konsepsiyalarının tətbiqi

Mənbə. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (2019) materialı və seçilmiş akademik mənbələr əsasında müəllifin analitik təsnifatı

Cədvəl göstərir ki, irsin turizm potensialı onun kulturoloji məzmunundan ayrılıqda qiymətləndirilə bilməz. Tarixi sənədlilik, simvolik məna və sosial yaddaş interpretasiyanın əsasını; idarəetmə, təhsil və icma iştirakı isə uzunmüddətli istifadənin institusional dayaqını yaradır. Bu komponentlərdən biri zəiflədikdə turizm məhsulu elmi dəyəri sadələşdirir və sakral məkanı istehlak obyektinə çevirə bilər.

Dini turizm və idarəetmə

Dini turizm ziyarət motivlərinin müxtəlifliyini nəzərə almalıdır: eyni məkana ibadət, ailə yaddaşı, tarix, memarlıq və ümumi maraq səbəbi ilə gələn şəxslərin ehtiyacları fərqlidir. Sakral məkanlarda mərasim vaxtı, geyim və davranış qaydası, fotoqrafiya, səs və qrup ölçüsü üzrə aydın protokol hazırlanmalıdır. İbadət edən icmanın hüququ turizm rahatlığından üstün tutulmalı, bələdçi mətni isə konfessional həssaslığı qorunmalıdır (Shackley, 2001; Olsen və Timothy, 2006).

Marşrutlaşdırma ayrı-ayrı abidələri kənd landşaftı, yaşayan icmalar, muzeylər və yerli sənətkarlıqla əlaqələndirdikdə ziyarətçi təcrübəsi dərinləşir və iqtisadi fayda əraziyə daha geniş yayılır. Bununla belə, uğur yalnız ziyarətçi sayı ilə ölçülməməlidir; fiziki aşınma, icma məmnunluğu, yerli xidmət payı və konservasiya üçün ayrılan gəlir də monitorinq edilməlidir (Richards, 2018; UNWTO, 2018).

Müzakirə

Nəticələr göstərir ki, xristian memarlıq irsi Azərbaycanda identikliyin çoxqatlılığını izah etmək üçün güclü resursdur, lakin abidənin mövcudluğu öz-özlüyündə tarixi harmoniyanın tam sübutu sayıla bilməz. Kulturoloji diskurs həm qarşılıqlı təsiri, həm də fasilə, dəyişmə və mübahisəni göstərməlidir. Bu yanaşma mədəni dialoqu ideallaşdırmadan, mənbəyə əsaslanan şəkildə qurmağa imkan verir. İdarəetmə baxımından qoruma və turizm eyni plan daxilində əlaqələndirilməlidir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (1998) tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsini əsas öhdəlik kimi müəyyən edir; turizm istifadəsi bu statusu dəyişmir. Hər obyekt üçün fiziki vəziyyət hesabı, interpretasiya konsepsiyası, ziyarətçi rejimi, icma məsləhətləşməsi və maliyyə məsuliyyəti əvvəlcədən təsdiqlənməlidir. Mədəni diplomatiya potensialı da ehtiyatla qiymətləndirilməlidir. Beynəlxalq təqdimat yalnız tolerantlıq mesajına deyil, yoxlanılan tarixə, memarlıq xüsusiyyətlərinə və yaşayan icmaların səsinə əsaslandığında etibarlı olur. ICOMOS-un məsuliyyətli turizm yanaşması irsin qorunmasını, yerli iştirakçılığı və monitorinqi turizm qərarlarının mərkəzinə yerləşdirir (ICOMOS, 2022).

Nəticə və tövsiyələr

Azərbaycanda xristian memarlıq irsi tarixi sənəd, simvolik sistem və yaşayan sosial yaddaş kimi birlikdə qiymətləndirilməlidir. Dini turizm bu irsin görünürlüyünü və yerli faydanı artırmaqla, lakin elmi interpretasiya, sakral funksiyanın qorunması, icma iştirakı və daimi monitoring olmadan dayanıqlı nəticə yaratmır. Təklif olunan kulturoloji təsnifat identiklik, qoruma və turizm qərarlarını vahid çərçivədə əlaqələndirməyə imkan verir.

1. Hər abidə üçün tarixi mənbələri, bərpa mərhələlərini və mübahisəli atribusiyaları göstərən elmi pasport hazırlanmalıdır.
2. Sakral funksiya, icma ehtiyacı və fiziki daşıma qabiliyyəti əsasında fərqli ziyarət rejimləri tətbiq edilməlidir.
3. Bələdçi və rəqəmsal məzmun faktı, interpretasiyanı və ehtimalı aydın şəkildə fərqləndirməlidir.
4. Ziyarətçi axını, fiziki aşınma, icma məmnunluğu, yerli fayda və konservasiya xərcləri illik ölçülməlidir.

Ədəbiyyat

- Ashworth, G. J., Graham, B., & Tunbridge, J. E. (2007). *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. Pluto Press.
- Azərbaycan Turizm Bürosu. (t.g.). *Religious sites in Azerbaijan*. <https://azerbaijan.travel/religious-tourism>
- Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. (2019, 30 sentyabr). *Christianity in Azerbaijan*. <https://multikulturalizm.gov.az/en/post/1610/christianity-in-azerbaijan.html>
- Council of Europe. (2005, October 27). *Council of Europe Framework Convention on the value of cultural heritage for society* (CETS No. 199). <https://rm.coe.int/1680083746>
- Gippert, J., & Dum-Tragut, J. (Eds.). (2023). *Caucasian Albania: An International Handbook*. De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110794687>
- Hall, S. (1996). Who needs "identity?" In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (1–17). Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446221907.n1>
- ICOMOS. (2022). *International Charter for Cultural Heritage Tourism: Reinforcing Cultural Heritage Protection and Community Resilience through Responsible and Sustainable Tourism Management*. <https://www.icomos.org/charters-and-doctrinal-texts/>
- Olsen, D. H., & Timothy, D. J. (Eds.). (2006). *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*. Routledge.
- Plontke-Lüning, A. (2007). *Frühchristliche Architektur in Kaukasien: Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen vom 4.–7. Jh.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12–21. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
- Shackley, M. (2001). *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience*. Continuum.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge.
- Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu* (№ 470-IQ). (1998, 10 aprel). e-Qanun. <https://e-qanun.az/framework/3526>
- UNESCO. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*.
- UNWTO. (2018). *Tourism and Culture Synergies*. <https://doi.org/10.18111/9789284418978>